

**TAHSÎS, MEFHUM-İ MUHÂLİF VE DUÂ YÖNTEMLERİ İLE KUR'AN
TEFEKKÜRÜNE TASAVVUFÎ YAKLAŞIM VE BAZI UYGULAMALAR
(Gazzâlî Örneği)**

Veysel AKKAYA*

Özet

Allah, Kur'ân'da insanları yaratılış, kâinât ve insan gibi konularda tefekküre dâvet ettiği gibi, bizzat Kur'ân âyetlerini tefekkür etmelerini de ister. Bundan dolayı, Kur'an öğretiminde tertîl ile okuma, hıfz ve tefsîri yanında tefekkür de yer almalıdır. Kur'ân âyetlerini tefekkürde belirleyebildiğimiz kadarıyla birkaç yöntem vardır. Bunlar; tahsîs (âyetten her bir şahsın kendine çıkaracağı sonuçlar), mefhum-i muhâlif (âyetin konusu uygunsa -iyilik, kötülük gibi- anlamının zıddını bulmak) ve duâ yöntemleridir. Bu teorik teklifi test amacıyla, farklı yaş gruplarına uyguladık ve olumlu neticelere ulaştık. Kur'an tefekkürünü uygulamak için, kişilerin yaş ve seviyeleri dikkate alınarak sûre veya âyet grupları oluşturulmalı, kademeli bir şekilde bütün Kur'an tefekkür ettirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Tefekkür, tahsîs, mefhum-i muhâlif, duâ.

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
veyselakkaya@gmail.com

MYSTICAL APPROACH TO CONTEMPLATION OF QURAN WITH TAHSEES, MEFHUM AL-MUHALEEF AND PRAY METHODS AND SOME APPLICATIONS

(Example Of Gazzâlî)

Abstract

In the Qur'an, Allah invites people to contemplate on creation, universe and humanbeing; likewise He wants from people to contemplate on verses of the Qur'an. Therefore, teaching of the Qur'an recitation should be included in the "tarteel" (slow, measured rhythmic tones), "hifz" (memorisation of the Qur'an), "tafsir" (qur'anic exegesis) and contemplating. As for as we can determine, there are several methods in contemplation of Quranic verses. Here are these: the allocation (from verse ourselves to the conclusions which), concept opponents (if the subject of the verse as goodness and badness- to find the opposite of meaning) and praying methods. This is a theoretical proposal for testing purpose; we enforced these methods different groups of age and got a good result. Contemplation of the Holy Qur'an to apply, taking into consideration the age of persons and levels, should be established chapters or groups of verses and all the Holy Qur'an should be contemplated gradually.

Key Words: Contemplation, allocation, concept opponents, praying.

Giriş

İnsanı hususi kılan vasıflarından birisi, düşünebilme yeteneğidir. Düşünen insan, kendini ve varlıkları doğru anlamlandırarak, eserden müessire intikal eder. Yaratanı tanır ve O'na göre kullukta bulunur.

Bunun için birçok âyet ve hadiste, insanın düşünmeye teşvik edildiği görülmektedir. Düşünce ve dolayısı ile ilim ile ilgili âyetlerin çokluğu, (750 âyet) Kur'ân'ın düşünceye büyük önem verdiğini ortaya koymaktadır¹.

Kur'an düşünme ile ilgili *tefekür, tedebbür, tezekür, taakkul, fehm, fıkıh, basiret, fikir, i'tibâr ve istibsâr* gibi kavramlar kullanır.² Bu kavramların her biri, düşünmenin merhalelerini ve farklı yönlerini izah eder. Kur'an, bir hususta tefekür yapılırken, öncelikle aklı kullanmayı (*taakkul*) ister. Konu gelecekle ve âhiretle alâkalı ise, neticeyi önceden sezmeye çalışmaya (*tedebbür*) teşvik eder. Bu işlemin ardından ortaya çıkacak neticenin, kişide ne gibi etkiler oluşturacağını hesaplayarak (*nazar ve tefekür*) gereken önlemi almayı (*tedbir*) hatırlatır. Konu geçmiş ile alâkalı ise, ondan ibret ve öğüt almayı (*tezekür*), hayatın geri kalan kısmını da tedbirli bir şekilde geçirmeyi tavsiye eder.³ Kısaca varlıklar ve âyetler üzerinde, karşılaşılan duruma göre, düşünceyi kullanmayı tavsiye eder.⁴ Düşünce ile ilgili bahsi geçen kavramlar, makalemizin çerçevesini aşacağından ve bir bütünlük olması açısından, makale boyunca "bir şeyi zihni ya da kalbi kullanarak etraflıca derin bir şekilde düşünmek" olarak tarif edilen⁵ "tefekür" kavramını tercih edeceğimizi belirtelim.

¹ Bkz. Mustafa Çetin, *Kur'ân'da Tefekür Kavramı*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı VIII, İzmir, 1994, s. 45.

² Bkz. Selman b. Ömer es-Senîdî, *Tedebbürü'l-Kur'ân*, Riyad: Mektebetü Melik Fahd, 2002, s.11.

³ Tefekürün farklı kullanımları ile ilgili bkz. İlhan Kutluer, *Düşünme md.*, (DİA.), İstanbul, 1994, c. X, s.53; es-Senîdî, *age.*, 11-13; Muhammed b. Zel'î Hindî, *Mefhûmu't-Tefekür fî Dav'il-Kur'âni'l-Azîm*, Mecelletü'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye, II, Riyad, 2008, s. 63-66; Halid b. Abdulkerim Ellâhim, *Mefâtihu Tedebbürü'l-Kur'ân*, Riyad: Mektebetü Melik Fahd, 2004; Hâşim b. Ali el-Ehdal, *et-Ta'lîmu Tedebbürü'l-Kur'ân*, Mekke: Dâru İbn Cevziyye, 2008

⁴ Nahl suresi 11. Âyette varlıkları *tefekür*, 12. Âyette *taakkul*, 13. âyette de *tezekür* etmek geçmekte ve 14. Âyette bu *tezekür* ile neticelenmektedir. Bkz. Nahl, 11-14.

⁵ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1414/1994 V, 65, Zeynüddin Ebû Abdullah er-Râzî, *Muhtâru's-Sihah*, thk., Yusuf eş-Şeyh Muhammed, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 1999, I, 242

I. Âyet ve Hadislerde Tefekkür

Kur'ân-ı Kerîm'de tefekkür ile ilgili âyetlere bakıldığında, insanın neler üzerinde tefekkür etmesi gerektiğinin, bütün detayları ile ele alındığı görülür.⁶ Ayrıca Allah Teâlâ, insanları bütün Kur'ân'ı tefekkür etmeye davet etmiştir.⁷ Kur'ân'ı akıl sahiplerinin tefekkür edeceğini belirterek⁸, kalplerinde kilit bulunanların, tefekkür etmeyeceğini bildirmiştir.⁹ Kur'ân'ın tefekkür edilmesi, aslında bütün her şeyin tefekkürün konusu olabileceği anlamına gelir. Bunun tek istisnası Allah'ın zâtı hakkında düşünmektir.¹⁰ Çünkü tefekkür, hayalde bir şekli canlandırarak gerçekleştirilir. Hâlbuki Allah bir suretle vasıflandırılmaz.¹¹

Kur'an tefekkürü için takip edilecek yol, öncelikle âyetlerin anlaşılmasıdır. Anlaşılmayan yerler için, başta Hz. Peygamber olmak üzere, yetkin şahısların açıklamalarına bakılır. Anlayarak Kur'an dinlemek, ona kulak vermek de bir tefekkür vesilesidir. Tefekkür ile amaçlanan ise ibret alarak, kullukta derinleşmek, düşünceyi fiile geçirmektir.¹²

Allah Teâlâ kişinin yapacağı tilâvetin, sıradan bir kitap okuyuşundan farklı olmasını ister. Tilâvet ile ilgili yapılan tariflerde, Kur'ân'ın *tertîl* üzere okunmasından bir maksadın da, tefekkürün

⁶ (Ed.) Şevki Zayf, *Mu'cemü'l-Müfrehes li-Elfâzi'l-Kur'ân*, Kahire, Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyye, 1989, I, 392, II, 776-777, 863 v.d., Konu ile ilgili bir örnek için bkz. Osman Nuri Topbaş, *Kâinât, İnsan ve Kur'an'da Tefekkür*, İstanbul, Erkam y.y., 2010.

⁷ Bkz. Nahl, 15/44; Mü'minûn, 23/68; Sâd, 38/29.

⁸ Âl-i İmrân, 3/7.

⁹ Muhammed, 47/24.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdullah el-İsbehânî, *el-Azame*, thk., Rızâullah b. Muhammed İdrîs, Riyad: Dâru'l-Âsme, 1408, I, 214; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, thk. Bekrî Hayyânî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981, III, 106, nr. 5704.

¹¹ Bkz. Ebu'l-Kasım İsfehânî, *Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412/1992, I, 643.

¹² Bkz. Nahl, 16/64-69.

gerçekleşmesi olduğu belirtilir.¹³ Kur'ân'ı *hıfz* edenin tarifinde de *hıfz*ın sadece lafızları ezberlemek olmadığı görülür. Aynı zamanda mânâyâ vakıf olarak, üzerinde tefekkür etmek ve onunla amel etmekle *hıfz* kemâle erer.¹⁴

Hadîs-i şerîflerde tefekkür etmek övülerek, onun kadr u kıymetine erişen bir ibâdetin olmadığı belirtilmiştir.¹⁵ Hattâ Hz. Peygamber'e, Allah tarafından sükûtunun tefekkür şeklinde olması tavsiyesi, tefekkürün mü'min hayatındaki müstesnâ yerini göstermesi bakımından câlib-i dikkattir.¹⁶ Hz. Peygamber, ayrıca Mushaf'a bakarak âyetler üzerinde tefekkürü teşvik etmiştir.¹⁷ Billhassa gece namazında Kur'ân'ın, tefekkürle okunmasının önemi üzerinde durmuştur.¹⁸ Hz. Âişe, Rasûlullah'da gördüğü en şaşırtıcı halin, kendisine gelen Âl-i İmrân 190-191. âyetleri, gece boyunca tefekkür ederek, gözyaşı dökmesi olduğunu söylemiştir.¹⁹ Hz. Peygamber, Kur'an öğretiminde de tefekkür etmeden, mekanik olarak okunmaması hususunda ısrar etmiştir.²⁰ Rivâyetlerden Hz. Ömer,²¹ Hz.

¹³ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, thk., Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990, VIII, 261.; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1414/1994, XIII, 202; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, trc. Kurul, İstanbul: Erkam yy., 2005, I, 584; Hayrettin Karaman, v.d., *Kur'an Yolu*, Ankara: Diyanet Vakfı yy., 2007, I, 119-121; Abdurrahman Çetin, "Tilâvet" md., DİA, XLI, İstanbul, 2012, s.155

¹⁴ Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk., Ahmed Berdûnî, İbrahim Etfîş, Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964, I, 26

¹⁵ "...Tefekkür gibi bir ibâdet yoktur..." Ebû Abdullah el-Mısrî, *Müsnedü's-Şihâb*, thk., Hamdî b. Abdulmecid, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986, II, 39, nr. 838; el-Hindî, *Kenz*, XVI, 121, nr. 44136. el-Hindî, *Kenz*, XVI, 121, nr. 44137.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-Usûl*, thk., Abdulkâdir Arnavut, Dımaşk: Mektebetü'l-Halvânî, 1972, XI, s. 687, nr. 9317.

¹⁷ Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, thk., Abdulalî Abdulhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 2003, III, 509, nr. 2029; İsbehânî, *el-Azame*, I, 225, nr. 12; Ayrıca bkz. Ebû Abdullah Muhammed el-Kurtubî, *age.*, I, 28.

¹⁸ Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*. thk. Habîb Rahmân A'zâmî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye,ts., I, 97, nr. 288.

¹⁹ Bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993, II, s.386, nr. 620

²⁰ Bkz., Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, trc. Abdulaziz Hatip, İstanbul, Beyan yy., 2000, s. 105.

²¹ Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983, I, 54.

Ali²², İbn Abbas²³ ve Ebu'd-Derdâ²⁴ gibi sahabilerin, tefekküre ayrı bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Bunun sebebi, “tefekkürün bütün iyiliklerin anahtarı olduğu, ilimlerin ve sırların tefekkürle elde edileceği”²⁵ olsa gerektir.

II.Kur’ân-ı Tefekkürle Okuma Yöntemleri

Kur’ân’ın nasıl okunması gerektiği ile ilgili, müstakil eserler bulunduğu gibi, “Kur’an tilâveti âdâbı” gibi başlıklar altında, bir kitabın bölümü olarak da ele alınmıştır.²⁶ Bu çalışmada orijinal bilgiler içermesi açısından, İmâm Gazzâlî’nin *İhyâu Ulûmi’-d-dîn* adlı kitabında yer verdiği tilâvet âdâbı bölümünden²⁷ istifade edilecektir.

İmâm Gazzâlî, Kur’ân’ın hakkıyla tilâvet edilmesinin ancak dil, akıl ve kalbin katılımı ile mümkün olduğu görüşündedir. Sadece dilin harfleri telaffuzu, yüzeysel bir okuyuştur. Bununla birlikte akıl tefsir etmeli, kalb de öğüt almalıdır.²⁸ O halde tilâvet bir bütün olarak düşünülmelidir. Tecvid kurallarına uyararak okumak ve ezberlemek ile sınırlı kalmamalı, âyetin manası, tefsiri ve tefekkürü de yapılmalıdır. Kur'an öğretiminde de

²² Ebû Nuaym el-İsbehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409/1989 I, 77.

²³ Suyûtî, age., I, 54.

²⁴ Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *el-Musannuf*, thk, Kemal Yusuf Hût, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409, VII, 190, nr. 35223; Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd*, I, 302, nr.872.

²⁵ Bkz. Abdurrahman b. Nâsır es-Sa'dî, *Teyşiru'l-Kerîm'r-Rahmân fi Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, thk. Abdurrahman b. Muallâ, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000, I, 29.

²⁶ Bkz. Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn en-Nûrî, *et-Tibyân fi Âdâbi Hameleti'l-Kur'an*, thk. Muhammed el-Haccâr, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994; Ebû Ubeyd el-Kâsım bin Sellâm, *Fezâilu'l-Kur'ân*, thk., Mervân el-Atiyye vd., Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1995; Ebû Abdullah Muhammed el-Kurtubî, *Fezailü'l-Kur'ân ve Âdâbü't-Tilâve*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: el-Mektebü's-Sekafi, 1989; Mehmet Besim İsmailfendioğlu, *Kur'ân-ı Kerim Tilavetinde Edeb*, (yayınlanmamış ylt.), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987, Hafız Fikri Aksoy, *Kur'an-ı Kerimi Okuma Adabı*, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1970.

²⁷ Bkz. Ebu Hamid el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, ts., I, 272-293.

²⁸ Bkz. el-Gazzâlî, *İhyâ*, I, 287.

tecvidli okuyuş safhasından sonra, anlama ve düşünme içerikli bir usul takip edilmelidir.

Gazzâlî tilâvet konusunu, zâhirî ve bâtinî şartlar olmak üzere iki bölümde ele alır. Bâtinî şartları sıraladığı bölümde, Kur'ân'ı anlamak ve âyetleri tefekkür üzerinde durur. Bu şartların başında kelâmın aslını anlamak ve sahibine tâzim göstermek gelir. Ona göre, kelâm-ı ilâhîyi okumak için, kalbî hazırlık safhası çok önemlidir. Kişi bundan sonra âyetler üzerinde daha sağlıklı düşünebilecektir. Gazzâlî bu faaliyeti, meselenin neticelerini düşünerek okumak anlamında *tedebbür* kelimesi ile ifade eder. Düşünmek için ağır okumak kadar, tekrar da gerekebilir. Nitekim Hz. Peygamber'in de bazen bir âyeti gece boyu tekrar ettiği olmuştur²⁹.

Ona göre Kur'an tilâvetinde, âyetler üzerinde tefekkür etmeye yönelmemenin bazı sebepleri vardır. Bunların başında, harfleri mahreçlerinden en iyi şekilde çıkarmaya teksif olmak gelir. Sadece şekle yoğunlaşan kimse, düşünmeye fırsat bulamayacaktır. Kalbin günahlarla kararmış olması da, düşünmenin önündeki büyük engellerden biridir³⁰.

Kur'an'la buluşmaya engel hususlardan biri de bazı çevrelerde onun anlaşılamayacağı kanaatinin yaygın olmasıdır. Bir kısım âyetleri anlayabilmek için, hususi ihtisas sahibi olmak gerekmele birlikte Kur'an, her seviyeden insana hitap ettiği için, herkesin anlayabileceği âyetler çoğunluktadır. Bazı âyetlerde Kur'ân'ın bir vasfı olarak, *mübîn* yani apaçık olmasından bahsedilmektedir.³¹ Yine Kamer sûresinde, Kur'ân'ın öğüt almak için kolaylaştırıldığı bildirilmekte, üzerinde düşünüp ibret almaya dâvet edilmekte iken,³² onun anlaşılamaz olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Kur'ân'ın müphem yerleri varsa da bunlar genele nisbetle

²⁹ Bkz. el-Gazzâlî, *age.*, I, 280-283

³⁰ Bkz. el-Gazzâlî, *age.*, I, 284

³¹ Bkz. Mâide, 5/15, Hicr , 15/1; Şuarâ, 26/2,195; en-Nahl 16/103.

³² Kamer, 17-22-32-40.

azdır. Nitekim büyük müfessir İbn Abbâs Kur'ân'ı; Arab'ın, herkesin, âlimlerin ve Allah'ın bileceği şeklinde taksim eder³³. 6236 âyetin, sâdece 500'ünün ahkâm âyetleri olduğunu belirten Halid b. Abdülkerim, Kur'ân'ın büyük çoğunluğunun bütün insanların anlayacağı şekilde açık ve net olduğunu belirtir³⁴.

Âyet ve hadislerde tefekkür üzerinde çok durulmasına rağmen, Kur'an öğretiminde tefekkür kısmının yer almadığı görülmektedir. Bunun için, Kur'an öğretiminin yeniden planlaması gerekmektedir. Yaş gruplarına göre sûrelerden, Kur'an kıssalarından seçmeler yapmak, konulu âyetleri derlemek gibi çalışmalarla, kademeli olarak Kur'ân'ın tamamıyla, tefekkür boyutunda buluşmak/buluşturmak mümkündür³⁵.

Kur'an kursları ve Kur'an derslerinin yapıldığı okullarda Kur'an öğretimi, yüzüne okuma ve ezberle sınırlı kalmaktan kurtarılmalıdır. Bunun yerine, Kur'ân'ı yüzüne okumak ve ezber ile birlikte, manasını, tefsirini öğrenmek ve üzerinde tefekkür etme üzere beş bölümden oluşan bir Kur'an öğretimi yapılmalıdır.

Kur'an öğretiminde, kişilerin seviyelerine göre daha çok öğüt ve ibret içeren Lokman, Hucurât gibi sûreler, kısa sûreler ve konulara göre tasnif edilmiş âyetler işlenmelidir. Bu konu, ayrıca üzerinde çalışma yapılması gereken mühim bir meseledir. Okullarda ise Kur'ân'dan yapılacak seçmelerle, ilkokuldan başlayan tefekkür boyutlu okuma süreci, kademeli olarak lise ve üniversitede devam eden öğretimle neticelendirilebilir. Böylece öğrenciler bütün Kur'ân'ı, öğretim planı

³³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 2000, I, 75.

³⁴ Bkz. Hâlid b. Abdülkerim, *Mefâtîh*, s. 18; Konu ile ilgili ayrıca bkz., el-Ehdal, *Ta'lîm*, s. 176-178.

³⁵ Tefekkürün tüm Kur'ân'a uygulanması ile ilgili bkz. Abdurrahman Hasan Habenneka el-Meydânî, *Kavâidü't-Tedebbür*, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2009; Konu ile ilgili başlangıç çalışmamız şu eserdir: Veysel Akkaya, *Surelerimizi Tefekkürle Öğreniyoruz*, İstanbul: Erkam y.y. (Bahçevan), 2011.

içerisinde tefekkür etmiş olacaktır. Ayrıca Türkiye’de Kur’an dersinin seçmeli olarak okutulmaya başlanmasından dolayı, programın el verdiği ölçüde tefekkür kısmının da olması gerekir. Kur’an kurslarının müfredatının da, bu anlamda yenilenmeye ihtiyaç duyduğu söylenebilir.

Makâlede tanıtacağımız tefekkür yöntemlerine gelince, bunlar tahsîs, mefhum-i muhâlif ve duâ olmak üzere üç yöntemden oluşmaktadır.

II.A. Tahsîs Yöntemi:

Tahsîs sözlükte, genelin zıddı,³⁶ bir şeyin bir kısmının tekliği³⁷ olup, terim olarak *genel olan bir şeyi ondan bazılarına hasretmektir.*³⁸ Tahsîsi kişi için düşündüğümüzde, herkesi ilgilendiren bir hususu kişiye has kılmak, şeklinde anlaşılabilir. Kur’an tefekküründe tahsîsin kullanımına gelince, kişinin genele hitap eden Kur’ân âyeti veya âyet gruplarını, kendisi için düşünmesi, kendisine bakan yönüyle anlamaya çalışmasıdır.

Kur’an, bütün insanlara gönderilmiş kutsal kitaptır. Bu sebeple onun başlıca hitap şekillerinden biri *Ey İnsanlar!*’dir. Ardından peygamberlere, mü’minlere, ehl-i kitaba, müşriklere, münâfıklara hitaplar gelir. En çok da Hz. Peygamber’in şahsına hitap vardır. Bütün bu hitap çeşitlerinde duruma göre, kişinin kendisine çıkaracağı dersler vardır. Hz. Peygamber’e hitap eden âyetlerin ona husûsî bir meseleyi anlatmıyorsa, onun şahsında bütün mü’minlere olduğu, tek kişiye olan hitapların da her ferdi kapsadığı belirtilmiştir.³⁹ Gazzâlî Kur’ân’ı bu şekilde tefekkür etmeyi, *tahsîs* kelimesi ile ifâde etmekte olup, bu tahsîsi şöyle tarif eder:

³⁶ Fîruzâbâdî, *Kâmûsu’l-Muhît*, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 2005, 995

³⁷ Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, Lübnan, Dâru’l-Hidâye, 1974, XVII, 551

³⁸ Bkz. Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, thk., Kurul, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1983, I, 54.

³⁹ Rabbânî hitap şekilleri hakkında geniş bilgi için bkz. Habenneka el-Meydânî, *age.*, s. 611-625.

“Tahsîs, Kur’ân’daki (insanı ilgilendiren) bütün hitaplarda kastedilenin kendisi olduğunu farzetmektir”. Ona göre âyetlerdeki tebşir ve tenzîri kişinin önce kendisi için düşünmesi gerekir.⁴⁰ İmâm Âcurî, bu okuma şeklini “kendini Kur’ân’a arz etmek”, Hâşim b. Ali ise; “kırâat esnasında insanın kendini murâkabe ve muhâsebe etmesi” olarak ifade eder⁴¹.

Tahsîs yaparak Kur’ân okuma şeklini, Hz. Peygamber’in Kur’an okuyuşunda bulmak mümkündür. Rivâyetlerden anlaşıldığına göre, Rasûlüllah (s.a.v.) Kur’ân’ı okurken onunla canlı bir iletişim içindeydi. Kur’an okuyuşunda rahmet ile ilgili bir âyete geldiği zaman, o rahmeti Allah’tan istiyor, azap âyetlerinde Allah’a sığınıyordu. Tenzih âyetinde ise Allah’ı tesbih ediyordu⁴². “Âlimler, Peygamber (s.a.v.)’in bu tarz okuyuşunu ve bu konudaki tavsiyelerini göz önünde bulundurarak, Kur’ân’ı okurken bu şekilde davranmanın sünnet olduğunu söylemişlerdir. Kur’ân’ı anlamadan ve üzerinde düşünmeden, Hz. Peygamber gibi okumanın mümkün olmayacağı açıktır.”⁴³

Gazzâlî tahsîs ile Kur’ân okumayı âyetlerle delillendirmektedir. Öncelikle *“Peygamberlerin haberlerinden, kendileriyle senin kalbini pekiştirdiğimiz her bir haberi sana aktarıyoruz...”*⁴⁴ âyetine dikkat çeken Gazzâlî, burada birinci muhatabın Rasûlüllah olduğunu, fakat aynı zamanda bütün ümmete hitab edildiğini belirterek, Kur’an kıssalarından kişinin kendine pay çıkarması gerektiğini bildirir. Çünkü Allah Teâlâ, Kur’ân’ı ve ondaki hikmeti, insanların öğüt çıkarmaları için indirdiğini haber vermektedir⁴⁵. Gazzâlî’ye göre Peygamberimize hitab eden âyetler, sadece onun şahsına değil, bütün insanlara hitab olarak anlaşılmalıdır.

⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, I, 285

⁴¹ el-Ehdal, *Ta’lîm*, s. 172.

⁴² İbnu Mâce, age, I, 429, nr. 1351, 1352

⁴³ Vecdi Akyüz (ed.), *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslam*, İstanbul: Beyan y.y., 1994, I, 211

⁴⁴ Hûd, 11/120.

⁴⁵ Bakara, 2/231.

Nahl sûresi 44. âyette, indirilen Kur'ân'ı Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'den bütün insanlara beyan etmesini ister. Kur'an'daki misallerin de yine bütün insanlara verildiği belirtilir⁴⁶. Kur'an bütün insanlar için bir açıklamadır.⁴⁷ En'am 19. âyette ise Kur'ân'ın kendisine ulaştığı herkese bir uyarı olduğu bildirilir. Gazzâlî bu âyetlerde "bütün insanlar" ifâdesinden hareketle Kur'ân'ın ayrı ayrı her kişiyi, bizzat muhatap kabul ettiği görüşündedir⁴⁸. Kur'ân'ın her âyetinin farklı derecelerde, bir şekilde muhatap olduğunun farkında olan kimse, âyeti tahsîs yöntemi ile tefekkür ederek okuduğunda, kendine dersler çıkarabilecektir. Yoksa birçok âyetin kendisini ilgilendirmediği zehabına kapılabilir. Hz. Peygamber'in yaptığı gibi, âyetleri anlama ve tefekkür etme neticesinde, müjde âyetlerindeki gibi Allah'tan isteme, azap ile ilgili âyetlerdeki gibi ise Allah'a sığınma bilincinin kazanılması, âyette bahsedilenlerin başkaları için olduğunu düşünmekten ziyade, kendine izâfe etmekle mümkün hale gelecektir.

II.A.1 Kur'an'da Tahsîs Yöntemi Örnekleri

Kur'ân'a tahsîs yöntemi açısından bakıldığında, bazı âyetlerde kullanılan dilin, kişiye has olması manasında tahsîs ifâde ettiği görülür. Önce bunlara birkaç örnek verelim:

1. **De ki: Ben, Rabbim'e isyan edersem gerçekten büyük bir günün (kıyametin) azabından korkarım⁴⁹.**

2. **De ki: Ben dinimde ihlâs ile ancak Allah'a ibadet ederim⁵⁰.**

⁴⁶ Muhammed, 46/3.

⁴⁷ Âl-i İmrân, 3/138.

⁴⁸ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, I, 285

⁴⁹ En'am, 6/15.

⁵⁰ Zümer, 39/14.

3. **De ki: Ben ancak Rabbime yalvarırım ve O'na kimseyi ortak koşmam**⁵¹.

4. **...Ben yalnız Allah'a dayanıp güvenirim**⁵².

5. **De ki: Ben ağaran sabahın Rabbine sığınırım**⁵³.

Bu âyetlerde görüldüğü üzere bazen doğrudan emir ve yasak yerine, Allah Teâlâ, Peygamber'inin diliyle ne yapılmasını gerektiğini belirtmiştir. Bu yöntem ile ilgili olarak, meşhur mektup metaforunu hatırlatmak isterim. İyâs b. Muâviye, Kur'an okuyan ancak tefsirini bilmeyenleri, padişahın kendilerine geceleyin mektup gelen ve fakat ışık olmadığı için ne yazdığını bilemediklerinden, korkuya kapılan insanlara benzetir. Tefsirini okuyanları da yanlarında ışık bulunduğu için, ne yazıldığını okuyabilenlere benzetir.⁵⁴ Gazzâlî'nin mektup metaforunu, efendisinin kölesine mektubu gibi değerlendirmesine gelince,⁵⁵ bu kişinin her âyete kendisini muhatap kabul ederek yaklaşması ve onları tefekkür ederek kendine dersler çıkarması gerektiği şeklinde anlaşılabilir. Mektup metaforu, günümüzde elektronik mektup veya mesaj olarak da düşünülebilir. Böylece âyetler kendisini sevdiğimiz ve saygı duyduğumuz birinden gelen mesaj olarak değerlendirilmiş olacaktır. Âyetlerdeki mesajları algılama şekilleri ise, kişinin âyetleri okurken, onlar karşısındaki durumuna göre oluşan hâlet-i rûhiyesini yansıtması açısından önemlidir. Bütün bu algıların her biri, Kur'ân'ı okurken yerine göre kullanılacak şeylerdir.

⁵¹ Cinn, 72/20.

⁵² Yûnus, 10/71.

⁵³ Felak, 113/1.

⁵⁴ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 26.

⁵⁵ Bkz., age, I, 285; Geniş bilgi için bkz., Burhan Küpeli, *Allah Mektubu* (İlâhî Hitâba Muhâtab Olmak), İstanbul: Reşhâ yy., 2010.

II. A.2 Tahsîs Yöntemini Uygulama Aşamaları

Tahsîs yöntemini kişi kendisi uygulayabileceği gibi, bir hoca ile ders olarak da yapabilir. Bu durumda aşağıdaki hususlara dikkat etmek gerekir:

1- Tahsîs yöntemi örneklerle tanıtılır. Derse katılanların, yöntemi daha kolay kullanmaları için, altın kural şeklinde kısaca bir not tutturulur.

Altın Kural şöyledir: *“Kur’an âyetlerinde Allah, doğrudan veya dolaylı olarak bana hitap ediyor. O halde âyetlerden kendime nasıl bir ders çıkarmam ve ne yapmam gerektiğini yazacağım/ söyleyeceğim.”*

2- Uygulama yapılacak âyetler muhatapların seviyelerine göre, kolay anlaşılır âyetlerden seçilir. Uygulamaya katılacak olanlardan, belirlenen âyetleri tefsirlerden araştırarak, derse hazırlıklı gelmeleri istenir.

3- Âyetler tefsirlerde olduğu gibi, konu bütünlüğüne göre birlikte tefekkür ettirilerek, tahsîs yöntemi ile yazmaları/söylemeleri istenir.

4- Hoca derse katılanların yazdıklarını okutarak, yazılanlar üzerinde değerlendirmeler yapar.

II.A.3 Tahsîs Yöntemi Uygulama Örnekleri:

Öncelikle örnek seçilen âyetleri her üç yöntemde kullanarak, yöntemler arasında bir bütünlük oluşturmaya çalışılacağını, âyetlerin herhangi bir yaş ve bilgi seviyesi gözetmeden genel olarak seçildiğini belirtmekte yarar vardır.

Örnek 1:

Namazı kılın, zekâtı verin, önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yapmakta olduklarınızı eksiksiz görür⁵⁶.

Namazımı kılmalı, zekâtımı vermeliyim. Bu dünyâda iken kendim için yaptığım her iyiliği, Allah'ın katında bulacağım. Çünkü Allah, yapmakta olduğum şeyleri eksiksiz görür.

Örnek 2:

Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helal ve temiz olanlarından yiyin! Şeytanın izinden yürümeyin. Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır. O size ancak kötülüğü, hayâsızlığı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder⁵⁷.

Ben yeryüzündeki şeylerin helal ve temiz olanlarından yemeliyim. Şeytanın izinden giderek haramlara bulaşmamalıyım. Çünkü o benim apaçık düşmanımdır. Şeytanın bana emrettiği kötülük, hayâsızlık ve Allah hakkında bilmediğim şeyleri konuşarak haddi aşmak gibi durumlardan kaçınmalıyım.

Örnek 3:

Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulu'lemre (idarecilere) de itaat edin. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Rasûl'üne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir⁵⁸.

Allah'a itaat etmeliyim. Peygamber'e ve mümin idarecilere itaat etmeliyim. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düşersek, Allah'a ve âhiret

⁵⁶ Bakara, 2/110.

⁵⁷ Bakara Suresi, 2/168-169

⁵⁸ Nisâ Suresi, 4/59

gününe imanımızın gereği, onu Allah ve Rasûl'üne arz etmeliyiz. Anlaşmazlığı Kur'an ve sünnette bildirilen hükümlerle çözmeliyiz. Bu bizim için sonuç olarak daha güzel ve daha iyidir.

Örnek 4:

Şu halde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Hâlâ düşünmüyor musunuz? Allah'ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız. Hakikaten Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir. Allah, gizlediğinizi de açıkladığınızı da bilir⁵⁹.

Yaratan olarak Allah'ı düşündüğümde, yaratmayan putların Allah gibi olması aslâ mümkün değil, hatta kıyas bile yapılamaz. Onlar hiçbir şey yaratamazlar, hiçbir güçleri yoktur. Allah ise her şeyi yaratır. Allah'ın bana verdiği nimetleri düşünüyorum... O kadar çok ki, saymaya kalkışsam ve bu sayma işine bir ömür devam etsem, yine de saymam mümkün değildir. Nimetlere şükürden âcizim. Gizlediğim ve açığa vurduğum her şeyi Allah biliyor. Gizli ve açık hatalarım çok, ama bağışlaması ve esirgemesi daha çok olan Allah'tan, affetmesini ümîd ediyorum.

Örnek 5:

Kuşkusuz biz Sana Kevser'i verdik. O halde Sen, Rabbin için namaz kıl ve kurban kes. Asıl soyu kesik olan, Sana kin besleyendir⁶⁰.

Böyle bir sûreyi tefekkür etmek için, aşağıdaki hususlar göz önünde bulundurulmalıdır;

- a. Sûrenin nüzul sebebi ve açıklamasına bakılır.
- b. Hz. Peygamber'e olan hitabın, aynı zamanda bütün ümmete olduğu hatırlanır.

⁵⁹ Nahl, 16/17-19.

⁶⁰ Kevser, 108/1-3.

c. *Kevser* ve *ebter* kelimelerinin anlamlarına bakılır.

Sonra aşağıdaki gibi, sûreyi tahsîs yöntemi ile yazmak mümkündür.

Allah'ım! Sen bana Kevser'den hisseler verdin; iman, akıl, Peygamberimize ümmet olmak gibi hayırları verdin. O halde ben de bu nimetlere bir şükran olarak, namazımı kılmalı ve kurban vaktinde durumum müsaitse kurban kesmeliyim. Peygamberimize ve tebliğ ettiklerine kin besleyen biri olmamalıyım. Çünkü bu gibi kimseleri Allah, kin derecesine göre iyiliklerden mahrum eder, onlar ne bu dünyada, ne de âhirette kevsere kavuşamazlar.

Görüldüğü üzere tahsîs yöntemi ile âyetleri yazmak, kişiyi âyetlerin anlamını bilmeye, tefsirini öğrenmeye ve üzerinde tefekkür etmeye sevk eder.

Şayet bu bir hoca ile yapılıyorsa, yazılanlar okutulduğunda, uygulamayı yapanın doğru bir sonuca varıp varılmadığı görülmüş olur. Yanlışlık varsa hoca tarafından tashih edilir. Ancak öncelikle yanlışın sebebi tespit edilmelidir. Yapılan yanlışlıklar, genellikle kişinin âyetin açıklaması hakkında bilgisi, anlama seviyesi, âyetin zor anlaşılır nitelikte olması, yöntemi yeterince anlamamış olması gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu tespit edildikten sonra, tashih yapmak daha isabetli olacaktır.

Bu yanlışa bir örnek olarak, ortaokul seviyesindeki öğrencilere, Lokman sûresini uygulama sırasında rastlamıştık. Sûredeki bazı âyetleri tahsîs yöntemi ile yazdıklarında, vardıkları sonucun yanlış olduğunu tesbit ettik. Bunun sebebi, âyeti anlamamaları ve bilgi seviyelerinin yeterli olmaması idi.

"Kendilerine "Allah'ın indirdiğine uyun" dendiğinde: Hayır, biz atalarımızın yolundan gideriz, derler. Ya şeytan; onları alevli ateşin

azabına çağırıyor!”⁶¹ âyetinde kimlerin kastedildiğini anlamadan, doğrudan kendileri için düşünmeye başlayınca, şöyle bir sonuç çıkardılar: *“Bana ”Allah’ın indirdiğine uyun” dediğinde: Hayır, biz atalarımızın yolundan gideriz, derim. Ya şeytan; alevli ateşin azabına çağırıyor!”* Hâlbuki âyette bahsedilen kişiler bir önceki âyette açıklanmıştır. Önceki âyeti ve tefsirde geçen açıklamaları dikkate almadan tahsîs yapıldığında yanlış sonuçlara ortaya çıkar.

Bir âyetten tahsîs yöntemi ile sonuç çıkarırken dikkat edilmesi gereken husus, âyetin muhtevasını tamamen aktarmak değil, âyetin manasını ve ne kastedildiğini anlayarak, kişinin âyetten çıkaracağı derstir.

O halde söz konusu âyetten şöyle bir sonuç çıkarmak yerinde olacaktır: *“Benden bir konuda Allah’ın indirdiğine uymam istendiğinde, bu durum daha önce büyüklerimden öğrendiklerime veya bildiklerime ters olsa bile, eski bilgi ve alışkanlıklarımı terk etmeli, Kur’ân’a uymalıyım. Ancak bu şekilde, şeytanın sonu alevli ateşe varan tuzağından korunmuş olurum.”*

Aynı uygulamayı lise seviyesindeki öğrencilere yaptırdığımızda, daha isabetli yazdıklarını gözlemledik. Netice olarak âyetleri tefekkürde yaş ve bilgi seviyesi çok önemlidir. Bu sebeple tefekkür uygulaması yapılacak âyet veya sûrelerde, muğlak olan kısımların yanlış anlamaya mahal vermeyecek derecede tefsirinden okunması veya hoca tarafından açıklanması gerektiği gibi, muhatabın yaş, kültür ve bilgi seviyesine göre âyet seçimi yapılması gerekmektedir.

⁶¹ Lokman, 31/21

II. B. Mefhum-i Muhâlif Yöntemi

Bir meselenin mefhum-i muhalifine yani anlaşılmanın zıttına bakmak, birçok ilim dalında kullanılan bir yöntemdir.⁶² Mefhum-i muhalif, sözlükte iltizam yoluyla sözden anlaşılacak şey⁶³ demektir. Fıkıhta ise ortaya konulan hükmün zıttını ispat etmektir⁶⁴.

Kişi âyette geçen durumların zıddını düşündüğünde, konunun öteki tarafını da görerek tefekkür ufkunu genişletir. Yalnız bütün âyetlere bu yöntemi uygulamanın doğru bir sonuca götürmeyeceği açıktır. Daha çok cennet-cehennem, mü'min-kâfir, tevâzû-kibir, iyilik-kötülük gibi zıt anlamını düşünmeye müsait olan âyetlerde rahatlıkla kullanılabilir.

Bir âyeti tefekkürde önce tahsîs yöntemini, ardından –şâyet uygun düşüyorsa- mefhum-i muhâlif yöntemini kullanmak, o âyeti daha iyi tefekkür etmeye ve tefekkürün kalıcı olmasına yardım edecektir. Ayrıca kişinin cennet, iyilik gibi olumlu tarafı anlatan ifadelerde, bir de işin olumsuz yönünü görmesi, yine cehennem, kötülük gibi olumsuz tarafı anlatan âyetlerde de olumlu yönünü görmesi, tefekkürde derinleşmesini sağlayacaktır.

Kur'ân'da mefhum-i muhalif yöntemine ışık tutan, birçok âyet bulmak mümkündür. Biz onları iki kısma ayırarak örnekler vermek istiyoruz.

⁶² Bkz., Muhammed Hasan Avd, *Mefhûmu'l-Muhâlefe*, Mecelletü Câmîatü Dımaşk li'l-Ulûmi'l-İktisâdiyye ve'l-Kânûniyye, XXIV, 570-614, Dımaşk, 2008; Hamdi Sabbah Tâhâ, *Envâu Mefhûmi'l-Muhâlefe*, Kahire, Mecelletü'l-İlmiyye li Külliyyeti'ş-Şer'îati ve'l-Kânûn, XII, 2000, 1-36. Mefhum-i Muhâlif, kendi içinde, mefhum-i sıfat, şart, gâye ve hasr gibi kısımlardan oluşmaktadır. Örnekler için bkz. Muhammed Ahmed Muhammed Ma'bed, *Nefehâtün min Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: Dâru's-Selâm, 2005, I, 90.

⁶³ Cürcânî, *Ta'rîfât*, I, 224.

⁶⁴ Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Mu'cemu Mekâlîdi'l-Ulûm*, thk., Muhammed İbrahim İbâde, *Mektebetü'l-Âdâb*, Kahire, 2004, I, 64.

II. B.1. Kur'ân'da Mefhum-i Muhalif Örnekleri

II. B.1.a. Olumlu-Olumsuzu İfâde Eden Âyetler:

I. Maide 85-86: "Söyledikleri (bu) sözden dolayı Allah onlara, içinde devamlı kalmak üzere, zemininden ırmaklar akan **cennetleri** mükâfat olarak verdi. İyi hareket edenlerin mükâfatı işte budur. İnkâr eden ve âyetlerimizi yalanlayanlara gelince işte onlar **cehennemliklerdir**."

II. Bakara 38-39: Biz dedik ki: "Hepiniz oradan (cennetten) inin! Eğer benden size bir **hidayet** gelir de her kim hidayetime tâbi olursa onlar için herhangi bir **korku yoktur** ve onlar üzüntü çekmezler. **İnkâr** edip âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar **cehennemliktir**, onlar orada ebedî kalırlar."

III. En'âm, 160: "Kim bir **iyilik** yaparsa ona on katı vardır. Kim de bir **kötülük** yaparsa o da sadece o kötülüğün misliyle cezalandırılır ve onlara zulmedilmez."

II. B.1.b. Olumsuzu-Olumluyu İfâde Eden Âyetler:

I. Âl-i İmran 56-57: **İnkâr** edenler var ya, onları dünya ve ahirette şiddetli bir **azaba** çarptıracağım; onların hiç yardımcıları da olmayacak. **İman** edip iyi davranışlarda bulunanlara gelince, Allah onların **mükâfatlarını** eksiksiz verecektir. Allah zalimleri sevmez.

II. A'raf, 40-42: Bizim âyetlerimizi yalanlayıp da onlara karşı kibirlenmek isteyenler var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğine girinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Suçluları işte böyle cezalandırırız! Onlar için **cehennem** ateşinden döşekler, üstlerine de örtüler vardır. İşte zalimleri böyle cezalandırırız! İnanıp da iyi işler yapanlara gelince -ki hiç kimseye gücünün üstünde bir vazife yüklemeyiz- işte onlar, **cennet** ehlidir. Orada onlar ebedî kalacaklar.

III. Nîsâ, 151-152 "İşte gerçekten **kâfirler** bunlardır. Ve biz kâfirlere alçaltıcı bir **azap** hazırlamışızdır. 152. Allah'a ve peygamberlerine **iman** eden ve onlardan hiçbirini diğerlerinden ayırmayanlara (gelince) işte Allah onlara bir gün **mükâfatlarını** verecektir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."

II. B.2. Tefsirlerde Mefhum-i Muhâlif Yöntemi Uygulamaları:

Tefsir kitaplarında da bu yöntem kullanılarak açıklamalar yapıldığı görülmektedir. Meselâ İbn Kesîr, "...Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helaldir...."⁶⁵ âyetinin mefhum-i muhalifinin "ehl-i kitap dışındaki dinlerden olanların, yiyeceklerinin helal olmayacağına delâlet ettiğini" söyler.⁶⁶ Tâhir b. Âşûr "*Mûsâ ve Hârûn'a, müttakîler için o Furkân'ı bir ziyâ ve öğüt olarak verdik. Onlar görmedikleri halde Rablerinden korkarlar. Onlar kıyâmet günüünden de korkarlar.*"⁶⁷ âyetlerinin mefhum-i muhalifinden "Allah'ın kitâbı ile hidâyet bulmayanların, görmedikleri Rablerinden korkmayan Firavn ve kavmine delâlet ettiğinin anlaşılacağını" söyler⁶⁸. Muhammedü'l-Emin, "*Şeytan büyüklük taslayınca "Allah dedi ki: "Yerilmiş ve kovulmuş olarak çık oradan. Andolsun, onlardan sana kim uyararsa sizin, hepinizi cehenneme dolduracağım.*" âyetinin mefhum-i muhalifinden şu sonucu çıkarır: "Allah için tevâzû göstereni Allah yüceltir."⁶⁹

⁶⁵ Mâide, 5/5.

⁶⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk., Sâmî b. Muhammed Selâme, Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1999, III, 41.

⁶⁷ Enbiyâ, 21/48.

⁶⁸ Bkz. Muhammed Tâhir b. Âşûr et-Tûnusî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tûnus: Dâru't-Tûnûsiyye, 1984, XVII, 90.

⁶⁹ Muhammedülemin b. Muhammed Muhtar eş-Şinkitî, *Edvâu'l-Beyân Fî İzâhi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995, II, 11.

II. B.3. Mefhum-i Muhâlif Yöntemi Uygulamaları:

Bu kısımda daha önce tahsîs yöntemi uygulaması yaptığımız âyetler üzerinden devam etmemizin, konu bütünlüğü açısından uygun olacağını düşünüyoruz.

Örnek 1:

Namazı kılın, zekâtı verin, önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yapmakta olduklarınızı eksiksiz görür.⁷⁰

Müslümanlardan bir kısmı inandığı halde namazını kılmaz, nisap miktarı mala sahip olduğu halde zekât vermez. Onlar tevbe etmezler, namaz kılmamaya ve zekât vermemeye devam ederlerse, Allah katında yaptıkları kötülüklerin karşılığını bulacaklardır. Şüphesiz Allah, yapmakta oldukları şeyleri görmektedir.

Örnek 2:

Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helal ve temiz olanlarından yiyin! Şeytanın izinden yürümeyin. Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır. O size ancak kötülüğü, hayâsızlığı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder⁷¹.

İnsanların bir kısmı yeryüzündeki şeylerden haramlara dalarlar. Şeytanın izini takip edip haramlara bulaşarak, onu kendilerine dost edinirler. Şeytanın emrettiği kötülüğü ve hayâsızlığı uygularlar. Allah hakkında bilmedikleri şeyleri söyleyerek, Allah'a iftirada bulunurlar.

Örnek 3:

Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulu'lemre (idarecilere) de itaat edin. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa

⁷⁰ Bakara, 2/110.

⁷¹ Bakara Suresi, 2/168-169

düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Rasûl'üne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir ⁷².

İnkâr edenler, Allah'a ve Peygamber'ine ve mü'minlerden olan idarecilere itâat etmezler. İman ettiğini söyleyen bazı kimselerin de Allah'a itaat etmediği durumlar olabilir. Ancak bu itikadi konularda olmayıp, daha çok muamelattadır. Âyete göre onların bu durumdan tevbe ederek, Allah'a itâate yönelmeleri gerekir. Allah ve âhiret gününü inkâr edenler, meselelerini Allah ve Rasûl'üne arz etmezler. Mü'minlerden bu duruma düşenler ise, imanlarının zayıflığı sebebiyle anlaşmazlıklarını Allah ve Resûl'üne arz etmek yerine, çözümü başka yerlerde ararlar. Sonunda bu davranışları onlar için kötü neticeler ortaya çıkarır.

Örnek 4:

Şu halde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Hâla düşünmüyor musunuz? Allah'ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız. Hakikaten Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir. Allah, gizlediğinizi de açıkladığınızı da bilir⁷³.

Bazı insanlar putlara taparak, onları Allah'a ortak koşarlar. Putların Allah gibi yaratamayacağını, dolayısı ile ilâh olamayacağını düşünmezler. Allah, onlara sayamayacakları nimetler verdiği halde bunları görmezlikten gelir ve Allah'tan olduğunu düşünmezler. Eğer onlar bu yanlışlarından vazgeçerek tevbe ederlerse, Allah onları bağışlar. Allah, herkesin gizlediğini de açıkladığını da bilmektedir.

⁷² Nisâ Suresi, 4/59

⁷³ Nahl, 16/17-19.

Örnek 5:

Kuşkusuz biz Sana Kevser'i verdik. O halde Sen, Rabbin için namaz kıl ve kurban kes. Asıl soyu kesik olan, Sana kin besleyendir⁷⁴.

Allah ve Rasûlü'ne inanmayan insanlar, Kevser'den ve kötülük derecelerine göre iyiliklerden mahrumdurlar. Ayrıca inandığını belirten, ancak namaz ve kurban ibâdetlerini yerine getirmeyenler de, belirli ölçülerde iyiliklerden mahrum kalacaklardır. Peygamberimize sevgi besleyenler ise, dünyâ ve âhirette bu sevgilerinin iyi neticelerini göreceklerdir.

II. C. Duâ Yöntemi

Kur'ân-ı Kerîm ve hadîslerde duâ "Allah'a yakarma, istek ve ihtiyaçlarını arz ederek O'nun lutfunu dileme, çağırma, seslenme, davet etme, ibadet etme, yardıma çağırma, bir durumu arzetme, Allah'ın birliğini tanıma, isnat ve iddia etme anlamlarında kullanılmıştır."⁷⁵

İbn Manzûr, duânın üç şekli olduğunu belirtir. Buna göre Allah'ın birliğini ifade etmek ve övmek bir duâ çeşidi olduğu gibi, mânevî ve maddî isteklerde bulunmak da ikinci ve üçüncü çeşitleridir.⁷⁶ Kur'ân tefekküründe bir yöntem olarak duâ, her üç şekli ile birlikte kullanılabilir. Çünkü kimi âyetler Allah'ı tesbîh, tehlîl ve tahmîd etmeyi gerektirirken, kimi âyetler de O'ndan mânevi, uhrevî isteklerde bulunmayı ya da maddî, dünyevî isteklerde bulunmayı; tehlikeli durumlardan da Allah'a sığınmayı gerektirecek niteliktedir. Meselâ; "*Rabbimiz, bize dünyada ve âhirette iyilik ver, bizi cehennem azabından koru*"⁷⁷ şeklinde yapılan duâda, istekte bulunma ve sığınma birlikte görülmektedir. Yine bu şekilde duâ

⁷⁴ Kevser, 108/1-3.

⁷⁵ Selâhaddin Parlador, "Duâ" md., DİA, IX, İstanbul, 1994, s.530.

⁷⁶ Bkz. Agy.

⁷⁷ Bakara, 2/201.

etmeye örnek olarak, Zekeriyâ ve Yahyâ peygamberlerin, Allah'ın rahmetini umarak ve azabından korkarak duâ ettikleri bildirilir.⁷⁸ A'raf sûresi 55. âyette de tazarru ile ve için için (veya korkarak)⁷⁹ duâ edilmesi belirtilmiş ve haddi aşanları Allah'ın sevmeyeceği haber verilmiştir. Elmalılı, âyetin tefsîrinde "korku halinde ümidi, ümit hâlinde de korkuyu bırakmayarak" duâ edilmesi gerektiğini belirtir⁸⁰. Nitekim Hz. Rasûlüllah, Kur'an okurken rahmeti anlatan âyetlerde Allah'tan rahmet dilerken, azap anlatan âyetlerde Allah'a sığınmıştır⁸¹. Gazzâlî bu şekilde Kur'an okumayı *teessür*, *terakkî* ve *teberrî* kavramları çerçevesinde anlatır. Ona göre âyetlerdeki sıkıntılı duruma göre kalb müteessir olmalı, rahmet ile ilgili ise ümit etmeli, gazap ile ilgili ise Allah'a sığınmalıdır. Yine kişi Kur'an okurken, öyle bir seviyeye çıkmalı ki, kendini sanki Allah'tan dinliyormuş gibi hissetmelidir⁸².

Kur'an okurken tesbih âyetlerine gelince, Hz. Peygamber⁸³ ve sahabilerin Allah'ı tesbih ettiği bilinmektedir.⁸⁴ O halde duâ yöntemi ile tefekkür, âyetlerin içeriğine göre, üç duâ şeklinden biri ile yapılabilir, ya da âyet tahsîs ve mefhum-i muhalif yöntemi ile yazılınca ortaya çıkan bilgiler duâyaya çevrilebilir. Böylece bir âyet üç kademedede tefekkür edilmiş olacağı gibi, âyetle duâ edilmesi, âyeti davranışa dönüştürmede güçlü bir istek oluşmasına da zemin hazırlayacaktır.

⁷⁸ Enbiyâ, 21/90.

⁷⁹ Ahfeş, âyette geçen "hufyeten" kelimesinin "hîfeten" şeklinde de okunduğunu buna göre birincisinde gizlice duâ mânası olduğu gibi ikincisinde korkarak duâ mânasına geldiğini belirtir. (Ebu'l-Hasan Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk., Hüdâ Mahmud Kurrâa, Kahire: Mektebetü Hancî, 1990, I, 302.)

⁸⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, sad. Kurul, İstanbul, Azim Dağıtım, 2011, IV, 71.

⁸¹ İbnu Mâce, age, I, 429, nr. 1351, 1352

⁸² Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, (trc.) I, 809-819.

⁸³ "İbn Abbas'ın haber verdiği göre Hz. Peygamber "Yüce Rabbinin ismini tesbih et" âyetini okuduğunda, "Yüce Rabbimi tesbih ederim" derdi." Bkz., Ebû Muhammed Hüseyin el-Begavî, *Tefsîru Begavî*, thk., Kurul, Dâru Tayyibe, 1997, VIII, 396.

⁸⁴ Bkz., Ebû Bekir Abdurrezzâk, *Tefsîru Abdurrezzâk*, thk., Mahmûd Mahammed Abduh, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998, III, 418; et-Taberî, *Câmi'*, XXIV, 368.

Duâ yöntemini âyetlere uygularken, dikkat edilmesi gereken bir husus da Allah'ın isimlerinin geçtiği âyetlerdir. "...O'na güzel isimleri ile duâ edin"⁸⁵ âyetine göre Allah'ın isimleri geçtiğinde o isimlerle ayrıca duâ edilir.

Hız. Peygamber'in duâlarında, bâzen âyetlerdeki ifâdeleri aynen kullandığı görülmektedir. Meselâ bir âyet şöyledir: "... Allâh size imanı sevdi ve onu sizin kalblerinizde süsledi ve size küfrü, fıska ve isyânı çirkin gösterdi. İşte doğru yolda olanlar bunlardır."⁸⁶ Hız. Rasûlüllah bu âyeti, duâ cümleleri ile aynen ifâde etmiştir: "...Allah'ım! bize îmânı sevdik ve kalplerimizi îmanla süsle. Küfrü, fıska ve isyânı bize çirkin göster. Bizi doğruyu bulanlardan eyle..."⁸⁷ Bu örneği duâ uygulamasının daha belirgin hale gelmesi için, bir tablo şeklinde gösterelim.

Tablo I: Hız. Peygamber'in Âyetle Duâsı

Kur'an'da Âyet Şekli	Hadiste Duâ Şekli
Allah size imanı sevdi.	Allah'ım bize îmânı sevdik.
Onu sizin kalblerinizde süsledi.	Kalplerimizi îmanla süsle.
Size küfrü, fıska ve isyânı çirkin gösterdi.	Küfrü, fıska ve isyânı bize çirkin göster.
İşte doğru yolda olanlar bunlardır.	Bizi doğruyu bulanlardan eyle.

⁸⁵ A'raf, 7/180.

⁸⁶ Hucurât, 7.

⁸⁷ İbn Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, thk., Şuayb Arnavud vd., Dimaşk: Müessetü'r-Risâle, 2001, XXIV, 246, nr. 15492.

II. C.1. Duâ Yöntemi Uygulamaları

Örnek 1:

Namazı kılın, zekâtı verin, önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yapmakta olduklarınızı eksiksiz görür⁸⁸.

Allah'ım! Beni namazını kılan, zekâtını veren kullarından eyle. Namaz kılmayı ve zekât vermeyi ihlasla yaparak mükâfata eren ve onu katında bulan kullarından eyle. Allah'ım! İbadetlerimi Sen'in gördüğünün farkında olarak, en güzel şekilde yapmayı lutfeyle.

Örnek 2:

Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helal ve temiz olanlarından yiyin! Şeytanın izinden yürümeyin. Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır. O size ancak kötülüğü, hayâsızlığı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder⁸⁹.

Allah'ım! Rızık olarak helâl ve temiz olanlardan yememi nasip eyle. Haram yemekten muhafaza eyle. Beni apaçık düşmanım olan şeytanın izinden yürüyenlerden eyleme. Allah'ım! şeytanın emrettiği kötülükten, hayâsızlıktan ve Allah hakkında bilgisizce konuşup taşkınlık yapmaktan sana sığınırım.

Örnek 3:

Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulu'lemre (idarecilere) de itaat edin. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız,

⁸⁸ Bakara, 2/110.

⁸⁹ Bakara, 2/168-169

onu Allah ve Rasûl'üne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir⁹⁰.

Allah'ım! Beni sana itâat edenlerden eyle. Rasûl'ün Hz. Muhammed'e ve bizden olan idarecilere itâat ehli eyle, isyan edenlerden eyleme. Bir hususta anlaşmazlığa düştüğümde, çözümü Allah ve Rasûl'ünde aramayı nasip eyle. Allah'a ve âhiret gününe olan imanımı kuvvetlendirerek, beni imanın hakikatine erdir.

Örnek 4:

Şu halde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Hâla düşünmüyor musunuz? Allah'ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız. Hakikaten Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir. Allah, gizlediğinizi de açıkladığınızı da bilir⁹¹.

Allah'ım! Her şeyi yaratan sensin, putların bir şeyi yaratmaya asla güçleri yetmez. Beni yaratılışı düşünen ve öğüt olan kullarından eyle. Allah'ım! Verdiğin nimetler o kadar çok ki, onları saymaya gücüm yetmez. Sana ne kadar hamd etsem az ya Rabbi. Allah'ım! günahlarımı affet ve merhametine eren kullarından eyle. Gizli ve açıkta, senin rızana uygun bir halde olmamı nasîb eyle.

Örnek 5:

Kuşkusuz biz Sana Kevser'i verdik. O halde Sen, Rabbin için namaz kıl ve kurban kes. Asıl soyu kesik olan, Sana kin besleyendir⁹².

Rabbim! Bana bu dünyâda Kevser'den, nice iyilikler nasîb ettin. İman, Peygamberimize ümmet olmak gibi ikramlarda bulundun. Âhirette de Kevser havuzundan içenlerden eyle. Allah'ım! Namazı sırf senin rızan için kılmayı, kurbanımı sadece senin rızan için kesmeyi nasib eyle.

⁹⁰ Nisâ, 4/59

⁹¹ Nahl, 16/17-19.

⁹² Kevser, 108/1-3.

Rabbim! Beni Hz. Peygamber'e kin besleyen ve böylece iyiliklerden mahrum olanlardan eyleme.

Sonuç

Allah Teâlâ, Kur'ân'ın birçok âyetinde insanları, varlığın gayesini anlayarak, kullukta derinleşmeleri için, yaratılanlar ve âyetler üzerinde tefekküre davet etmiştir. Bu manada tefekkür, Hz. Peygamber ve sahabilerin hayatında müstesnâ yere sahiptir.

Kişinin Kur'ân'ı anlaması, maksad-ı ilâhîyi sezmesi ve ondan kendisine dersler çıkarması için, tefekkür etmesi gerekmektedir. Bu tefekkürün gerçekleşmesi için, İmâm Gazzâlî'den istifâde ile üç yöntem tespit ettik. İlk yöntem Kur'ân'ı tahsîs yaparak tefekkür etmek olup, kısaca kişinin genele hitap eden Kur'ân âyetlerini, kendisi için düşünmesi, kendisine bakan yönüyle anlamaya çalışmasından ibârettir. İkinci yöntem ise, mefhum-i muhâlif metodunun âyetlere uygulanmasıdır. Bu kısımda, âyetlerde geçen cennet, mü'min, iyilik gibi durumların zıddını düşünüp, tefekkür ufkunu genişletmek hedeflenmiştir. Üçüncü yöntem ise, Hz. Peygamber'in âyetlerle duâsı gibi, âyetlerle duâ etmektir. Duâ yöntemi, ilk iki yönteme ek olarak âyetleri tefekkürü pekiştiren ve âyetlerin bilincine ermeyi sağlayan bir husustur.

Her üç yöntemin âyetlere uygulanışını örneklerle gösterdik. Bu yöntemlerle âyetler tefekkür edildiğinde, hâfızalara daha iyi yerleşeceği gibi, âyetlerin nasıl anlaşılması gerektiği ve davranışlara nasıl yansıtacağı da öğrenilmiş olacaktır. Kolaylıkla uygulanabilir olan bu yöntemlerle tefekkür etmek, kişinin Kur'ân âyetleri ile hayatına yön vermesine büyük katkı sağlayacaktır.

Her üç yöntemin Kur'an eğitiminde de kullanılabileceği kanaatindeyiz. Bunun için Kur'an eğitimi, tertîl üzere okuyuştan

başlayarak, ezber, âyetin mânâsını ve tefsîrini öğrenme yanında bir de üzerinde tefekkür edilerek, bir bütün olarak gerçekleşmelidir. Sadece okumak ve ezberlemekten ibâret kalan Kur'an eğitiminin, hayatı Allah'ın istediği şekilde düzenlemeye ve ideal şahsiyete sahip Müslüman kimliği oluşturmaya yetmediği açıktır.

Kur'an üzerinde tefekkür çalışmaları yapıldığı takdirde, öğrendiğini zihninde yoğurarak kalbine yerleştiren ve böylece uygulamaya çalışan bir nesil yetişecektir. Bu açıdan Kur'an öğretimi bir bütün olarak yeniden düşünülmeli, ilkokuldan üniversite eğitimine kadar, yaş ve kültür seviyesine uygun olarak seçilen âyet ve sûreler, tefekkürle öğretilmelidir.

Kaynaklar

- Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*. thk. Habîb Rahmân A'zâmî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Mu'cemu Mekâlîdi'l-Ulûm*, thk., Muhammed İbrahim İbâde, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire, 2004
- Akkaya, Veysel, *Surelerimizi Tefekkürle Öğreniyoruz*, İstanbul: Erkam y.y. (Bahçevan), 2011
- Aksoy, Hafız Fikri, *Kur'an-ı Kerimi Okuma Adabı*, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1970
- Akyüz, Vecdi(ed.), *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdette İslam*, İstanbul: Beyan y.y., 1994
- Arslan, Ali, *Büyük Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Arslan Yayınları, ts.
- Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, thk., Abdulalî Abdulhamîd Hâmid, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 2003
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, trc. Kurul, İstanbul: Erkam yy., 2005
- Çetin, Abdurrahman, "Tilâvet" md., DİA, c. XLI, İstanbul, 2012
- Çetin, Mustafa, "Kur'ân'da Tefekkür Kavramı", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı VIII, İzmir, 1994
- Çetiner, Bedrettin, *Fatihâ'dan Nâs'a Esbab-ı Nüzûl*, İstanbul: Çağrı Yay., 2002

- Ebû Bekir Abdurrezzâk, *Tefsîru Abdurrezzâk*, thk., Mahmûd Mahammed Abduh, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998
- Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *el-Musannif*, thk, Kemal Yusuf Hût, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989
- Ebû Ubeyd el-Kâsım bin Sellâm, *Fezâilu'l-Kur'ân*, thk., Mervân el-Atiyye vd., Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1995
- Ehdal, Hâşim b. Ali, *et-Ta'lîmu Tedebbürü'l-Kur'ân*, Mekke: Dâru İbn Cevziyye, 2008
- Elbânî, Ebû Abdurrahmân, *Zaîfü'l-Câmiu's-Sağîr*, Dımaşk: Mektebetü'l-İslâmî, 1986
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, sad. Kurul, İstanbul, Azim Dağıtım, 2011
- el-Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin, *Tefsîru Begavî*, thk., Kurul, Dâru Tayyibe, 1997
- el-Cürcânî, Ali b. Muhammed, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, thk., Kurul, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983
- el-Evsat, Ebu'l-Hasan Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, thk., Hüdâ Mahmud Kurrâa, Kahire: Mektebetü Hancî, 1990
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid, *İhyâu Ulûmiddîn*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, ts., trc. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul: Bedir y.y., 1974
- el-Hindî, Müttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, thk. Bekrî Hayyânî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981
- el-İsbehânî, Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409/1989
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed, *Fezailü'l-Kur'ân ve Âdâbü't-Tilâve*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: el-Mektebü's-Sekafi, 1989
- *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk., Ahmed Berdûnî, İbrahim Etfîş, Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964
- Ellâhim Halid b. Abdulkerim, *Mefâtîhu Tedebbürü'l-Kur'ân*, Riyad: Mektebetü Melik Fahd, 2004
- el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habeneka, *Kavâidü't-Tedebbür*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 2009
- el-Mısırî, Ebû Abdullah, *Müsnedü's-Şihâb*, thk., Hamdî b. Abdulmecid, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986
- en-Nûrî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn, *et-Tibyân fî Âdâbi Hameleti'l-Kur'an*, thk. Muhammed el-Haccâr, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994
- er-Rûmî, Mevlânâ Celâleddin, *Fîhi Mâ Fîh*, trc. Ahmet Avni Konuk, haz., Selçuk Eraydın, İstanbul: İz yy., 1993

- es-Senîdî, Selman b. Ömer, *Tedebbürü'l-Kur'ân*, Riyad: Mektebetü Melik Fahd, 2002
- es-Suyûtî, Celâleddîn, *ed-Dürü'l-Mensûr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983
-*el-Fethu'l-Kebîr*, thk., Yusuf Nebhânî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003
- eş-Şâfîi, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Âsim b. Abdulmuhsin, Dimâm: Dâru'l-Islâh, 1992
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 2000
- et-Tûnusî, Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tûnus: Dâru't-Tûnusîyye, 1984
- Hamdi Sabbah Tâhâ, *Envâu Mefhûmi'l-Muhâlefe*, Mecelletü'l-İlmiyye li Külliyyeti'ş-Şerîati ve'l-Kânûn, , XII, Kahire, 2000
- Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, trc. Abdulaziz Hatip , İstanbul, Beyan yy., 2000
- Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, thk. Hisamüddin el-Kudsî, Kahire: Mektebetü Kudsî, 1994
- Hindî, Muhammed b. Zel'î, *Mefhûmu't-Tefekkür fî Dav'il-Kur'âni'l-Azîm*, Mecelletü'd-Dirâsâtü'l-Kur'âniyye, c. II, Riyad, 2008
- İbn Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, thk., Şuayb Arnavud vd., Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2001
- İbn Hibbân, *Sahîh*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993
- İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk., Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990; thk., Sâmî b. Muhammed Selâme, Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1999
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1414/1994
- İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-Usûl*, thk., Abdulkâdir Arnavut , Dimaşk: Mektebetü'l-Halvânî, 1972
- İmam Mâlik, *Muvatta'*, I, 92, nr. 241, thk., Beşâr Avâd Ma'rûf-Mahmûd Halîl, Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992
- İsbehânî, Ebû Muhammed Abdullah, *el-Azame*, thk., Rızâullah b. Muhammed İdrîs, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1408
- İsfehânî, Ebu'l-Kasım, *Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412/1992
- İsmailefendioğlu, Mehmet Besim, *Kur'ân-ı Kerim Tilavetinde Edeb*, (yayınlanmamış ylt.), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987
- Kandehlevî, Yusuf, *Hayatu's-Sahabe*, trc. Ali Arslan, Ankara: Akçağ y.y., 1995
- Karaman, Hayrettin v.d., *Kur'an Yolu*, Ankara: Diyanet Vakfı yy., 2007

- Kaya, Murat, *Efendimizden Hayat Ölçüleri*, İstanbul, Erkam y.y., 2008
- Kutluer, İlhan, "Düşünme" md., DİA, c. X, İstanbul, 1994
- Küpeli, Burhan, *Allah Mektubu (İlâhî Hitâba Muhâtab Olmak)*, İstanbul: Reşhâ yy., 2010
- Muhammed Ahmed Muhammed Ma'bed, *Nefehâtün min Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru's-Selâm, Kahire, 2005
- Muhammed Hasan Avd, *Mefhûmu'l-Muhâlefe*, Mecelletü Câmîatü Dımaşk li'l-Ulûmi'l-İktisâdiyye ve'l-Kânûniyye, Dımaşk, 2008
- Muhammedülemin b. Muhammed Muhtar eş-Şinkitî, *Edvâu'l-Beyân Fî İzâhi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995
- Parladır, Selâhaddin "Duâ" md., DİA, c. IX, İstanbul, 1994
- es-Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsır, *Kerîm'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, thk. Abdurrahman b. Muallâ, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000
- Topbaş, Osman Nuri, *Kâinât, İnsan ve Kur'an'da Tefekkür*, İstanbul, Erkam y.y., 2010.